

De kansen, risico's en resultaten van een onderzoeksprogramma: Van Heeks meerledige vraagstelling over mobiliteit

W.C. Ultee

Van Heek verstond de kunst een complexe problematiek uiteen te leggen in een aantal afzonderlijke en toch samenhangende deelvragen. Een ieder die nu in kort tijdsbestek en in volgorde van verschijnen de publikaties over sociale stratificatie en mobiliteit van Van Heek, zijn medewerkers en zijn critici bestudeert, zal deze stelling beamen. Omdat Van Heek tot hanteerbare maar op elkaar betrokken vraagstellingen wist te komen, had hij een programma. Omdat hij een programma had, kon hij medewerkers werven. Aldus ontstond de Leidse School, een groep onderzoekers die in de jaren vijftig een vooraanstaande rol speelde in de *Research Committee on Social Stratification and Mobility* van de *International Sociological Association*. En omdat aan een programma werd gewerkt, zijn tastbare resultaten bereikt. Critici daarentegen kwamen niet verder dan te omvangrijke en te ongestructureerde vraagstellingen.

Een programma met een gelede probleemstelling heeft kans van slagen. Het is buiten kijf dat Van Heeks programma tot resultaten leidde. Delen van het programma zijn echter niet uitgevoerd. Klaarblijkelijk kleefden er ook risico's aan de onderneming. Een vergelijking van een vroege en een latere publikatie van Van Heek maakt duidelijk welke van de beoogde resultaten zijn bereikt en leert iets over risico's.

In 1945 legde Van Heek zijn probleemstelling uiteen in vier op elkaar volgende deelvragen. De eerste was hoe hoogteverschillen tussen sociale lagen zijn te meten. De tweede betrof de verdeling van een bevolking over aldus vastgestelde lagen. De derde vraag luidde hoeveel stijging en daling er tussen deze lagen was. Welke factoren mobiliteit beïnvloedden, was de vierde vraag (Van Heek 1945, p. 35-36). Van Heek gaf antwoorden voor Enschede, Van Hulten voor Philips-Eindhoven en Vercuijsse en Van Tulder voor Nederland.

Van Heeks antwoord op de eerste deelvraag was dat iemands plaats op de maatschappelijke ladder valt af te meten aan het prestige van diens beroep. Het beste argument voor de hantering van deze maatstaf was dat er volgens gegevens van de burgerlijke stand in Enschede binnen de aldus vastgestelde lagen werd gehuwd. Van Heeks medewerkers gaven hetzelfde antwoord. De beroepsprestigeladder voor Nederland in 1953 van Vercuijsse werd gevali-

deerd door de trouwtabel van Van Tulder voor Nederland in 1954. Van Tuld-ers antwoord op de tweede deelvraag luidde dat het percentage van de man-nelijke beroepsbevolking met een lager beroepsprestige tussen 1919 en 1954 was afgenomen en dat met een hoger prestige toegenomen. Het voornaamste resultaat van de Leidse School is Van Tuld-ers intergenerationele mobili-teitstabel voor Nederland in 1954. Daarin is het beroepsprestige van wer-kende mannen afgezet tegen dat van hun vader.

Hoe valt een vergelijking van vragen en antwoorden uit? In 1961 noemde Van Heek zelf drie punten van kritiek. Ten eerste merkte hij op dat het niet mogelijk bleek de gegevens te verzamelen die noodzakelijk zijn voor een ant-woord op de vraag of de intergenerationele mobiliteit in de laatste decennia was gestegen (Van Heek 1961, p. 169). De Leidse School gaf dus geen volle-dig antwoord op haar derde deelvraag.

Hier is een terzijde op haar plaats. Het is onduidelijk waarom geen tabel-len voor andere tijdstippen dan 1954 zijn opgesteld. In Engeland deelde Glass respondenten op naar geboortejaar. Mogelijk wreekt zich hier dat de Leidse School onvoldoende toegerust was voor de analyse van gegevens. Als alle deelvragen niet afzonderlijk aan hun eigen analyse-opzet zijn gekop-peld, loopt juist een programma met een meerledige probleemstelling risico.

De vierde vraag van de Leidse School bleef eveneens onbeantwoord. Om-dat er slechts mobiliteitstabellen voor één tijdstip bestonden, konden verkla-ringen van verschillen tussen tijdstippen niet empirisch worden onderzocht. Nu zijn verklaringen ook (en eerder) te beantwoorden door vergelij-king tussen landen. (Men beschikt over meer waarnemingen en het is gemak-kelijker de invloeden van verschillende factoren uit elkaar te halen.) Gezien de Leidse deelname aan de ISA, lag hier toch nog een kans van slagen.

Volgens Van Heek echter viel het te betreuren dat het vergelijkend mobili-teitsonderzoek van Miller in het kader van de ISA, althans wat de vergelij-king met Nederland betrof, niet geheel betrouwbaar was (Van Heek 1961, p. 179). Deze ietwat duistere opmerking vormde Van Heeks tweede punt van kritiek op de Leidse resultaten.

Waar ging het hier om? Door mobiliteitstabellen voor verschillende lan-den te vergelijken, kon men Van Heeks vierde deelvraag beantwoorden. Voorwaarde hiervoor is evenwel dat de tabellen op overeenkomstige manier tot stand zijn gekomen. Dat was echter niet het geval. Tabellen voor andere landen dan Nederland waren verkregen doordat onderzoekers naar eigen goeddunken beroepstitels samen namen tot categorieën als 'handarbeid' en 'hoofdarbeid'. De Leidse School lag, qua manier van opstellen van mobili-teitstabellen, op het buitenland voor. De tabel van Van Tulder berustte op

een beroepsprestigeladder, en die was onafhankelijk – via empirisch onderzoek – vastgesteld. Omdat sommige handarbeidberoepen op deze ladder een hoger prestige hadden dan bepaalde hoofdarbeidberoepen, was de Nederlandse tabel onvergelykbaar met die voor andere landen. Miller gebruikte de Nederlandse tabel toch (hij keek waar de meeste handarbeiders zaten), en daar had Van Heek bezwaar tegen.

Ook hierbij is een kanttekening te plaatsen. Het is onduidelijk waarom de Leidse School geen tabel maakte die met de tabellen voor andere landen overeenkwam. De zuiverheid van een tabel is af te wegen tegen haar vergelijkbaarheid. Daarnaast is het zeer wel mogelijk één databestand op twee (of meer) manieren te bewerken: de ene keer op de minder goede maar dan toch vergelijkbare manier, de andere keer op de betere maar (nog?) onvergelykbare manier. Opnieuw blijkt een gebrekkige koppeling tussen deelvraag en analyse-opzet te leiden tot het onbeantwoord blijven van een deelvraag.

Van Heeks derde punt van kritiek uit 1961 op de Leidse resultaten kwam ook in enigszins verhullende verpakking. Men moest ervan afzien een beroepsprestigeladder op te stellen voor Nederland juist na de Eerste Wereldoorlog (Van Heek 1961, p. 151). Van Heeks meerledige probleemstelling bleek minstens één lid te weinig te kennen: de vraag in hoeverre beroepsprestigeladders naar land en tijd verschillen.

Voor zijn mobiliteitstabellen had Van Tulder beroepstitels met behulp van de beroepsprestigeladder van Verduijnsse omgecodeerd. Nu is het gerechtvaardigd titels voor mannen uit 1954 om te coderen met een ladder die een jaar eerder is vastgesteld. Maar kwetsief is het echter de titels van door vaders naar schatting dertig jaar geleden uitgeoefende beroepen met behulp van dezelfde beroepenladder van een prestigescore te voorzien. Als dit laatste geschiedt, wordt stilzwijgend uitgegaan van een bevestigend antwoord op de vraag of de beroepsprestigeladder in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw gelijk is gebleven. Dat is echter een empirisch uit te maken zaak.

Met Van Heeks derde kritiekpunt is een vraag geformuleerd die tussen de tweede en derde deelvraag van Van Heeks probleemstelling is te schuiven: de vraag naar beroepsprestigeladders in andere landen en tijden. Deze kreeg in de buitenlandse literatuur in 1977 een voorlopig antwoord met een vergelijkend onderzoek van Treiman, waarin voor Nederland de ladder van Verduijnsse werd benut.

Wat hebben de critici tegen Van Heeks programma en haar resultaten te berde gebracht? Ze aanvaardden Van Heeks antwoorden op de latere deelvragen niet omdat het antwoord op de eerste ondeugdelijk zou zijn.

Het meest empirisch was deze kritiek bij Kuiper in 1954. Hij stelde dat het prestige van een beroep iets anders is dan de omgang die mensen met elkaar hebben. Nu had Van Heek gevonden dat prestige en trouwen samenhangen, dus zo onbruikbaar was beroepsprestige niet. Kuiper probeerde dit te ondergraven met resultaten van eigen onderzoek. In Zwolle zou de desbetreffende samenhang niet zo nauw zijn als in Enschede. Omdat Kuiper noch Van Heek de sterkte van verbanden kwantificeerden, is deze kritiek minder ernstig dan ze lijkt.

Hier komt bij dat zelfs als een beroepsprestigeladder geen sociaal aanzien meet, ze iets anders en belangrijks wel goed kan meten. Wat is er op zich mis aan de Leidse versie van de derde deelvraag, de vraag in hoeverre het beroepsprestige van zonen verschilt van dat van hun vaders? Betreft prestige maar één dimensie van stratificatie, vat een beroepsprestigeladder zo weinig van de gelaagdheid dat het sociale leven niet in al zijn facetten wordt bestudeerd? Het is moeilijk Van Doorns kritiek uit 1955 anders te lezen. Men merkt dat onheilzame voorvragen over het wezen van stratificatie een rol speelden. De critici van de Leidse School zagen niet dat als een instrument niet al het bedoelde meet, het een deel nog wel goed kan vatten. Hun stelling dat er meer dimensies van stratificatie zijn dan beroepsprestige was terecht. Ze vormde echter onvoldoende prikkel voor de opstelling van andere ladders. Polyhiërarchieën bleven destijds een te omvangrijk en te ongestructureerd probleem. Op dit punt hadden Van Heeks critici niet van hem geleerd. De beste kritiek op de resultaten van de Leidse School was die van Van Heek.

Van Heeks probleemstelling uit de jaren zestig bouwt voort op eerdere Leidse resultaten. Dit blijkt bij nadere beschouwing van zijn vierde deelvraag. Deze is meerduidelig. Hierboven had ze betrekking op de verklaring van het mobiliteitspatroon op een bepaald tijdstip in een bepaald land. Ze kan ook slaan op de mate van stijging of daling van een inwoner van een land in vergelijking met een andere inwoner van dit land. Van Tulder beantwoordde deze vraag.

Hiertoe kruiste Van Tulder de mate waarin mannen ten opzichte van hun vader waren gestegen of gedaald tegen hun onderwijs. Deze tabel vertoonde het verwachtte verband: als een man meer onderwijs heeft, dan is hij meer gestegen. Als het antwoord op de individuele versie van de vierde deelvraag van Leidse School luidt dat onderwijs een factor is die tot een hoger beroep leidt, rijst een nieuwe vraag: in hoeverre is in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw de samenhang tussen ouderlijk milieu en onderwijs kind veranderd? Op deze vervolgvraag gaf Van Tulder geen antwoord.

Het is opvallend dat Leidse onderzoekers de gegevens van het nationale onderzoek uit 1954 niet gebruikten voor een empirisch antwoord op de vraag in hoeverre in Nederland de samenhang tussen ouderlijk milieu en onderwijs kind is veranderd. Reeds in 1945 had Van Heek opgemerkt dat de sociale stijging over grote afstand in Nederland wel eens zo gering kon zijn, dat de talenten verloren gingen die aanwezig zijn in de onderste lagen der maatschappij (Van Heek 1945, p. XV). Dit herhaalde hij in 1961 (Van Heek 1961, p. 172). In 1968 verscheen een verslag van een nieuw onderzoek uitgevoerd door Van Heek en een aantal medewerkers. Dit onderzoek was gewijd aan de vraag waarom in de Nederlandse welvaartstaat omstreeks 1960 kinderen uit het laagste sociale milieu, in vergelijking met die uit het hoogste, vele malen ondervertegenwoordigd zijn op het voorbereidend en hoger middelbaar onderwijs (Van Heek e.a. 1968, p. V).

Men kan dus stellen dat Van Heeks onderzoeksprogramma over talenten handelde over een vraag die volgt op de vragen uit zijn onderzoeksprogramma naar mobiliteit. Echter, de probleemstelling van het nieuwe programma was niet optimaal. De gestelde vraag was waarom er een verband was tussen milieu van herkomst en onderwijs (of waarom er zo'n sterk verband was tussen deze factoren). Als de gegevens van het nationale onderzoek naar mobiliteit uit 1954 aan secundaire analyse waren onderworpen, had de vraagstelling van het nieuwe onderzoeksprogramma meer ontwikkeld kunnen zijn. Afhankelijk van het antwoord, was dan de vraag geweest waarom het verband tussen deze factoren niet was veranderd, waarom het was afgenomen zonder volledig te verdwijnen, of nog anders.

Als deze secundaire analyse was uitgevoerd, hadden de onderzoekers van het nieuwe programma wel eens minder verrast hadden kunnen zijn door hun eigen bevinding dat er in Nederland rond 1960 toch eigenlijk zo weinig onmiskembare talenten verloren gingen. Uit de secundaire analyse had kunnen blijken dat in 1919 het verband tussen beroep vader en onderwijs zoon niet volledig was, dat tussen 1919 en 1954 dit verband gestaag was afgenomen, en dat bij doortrekking van de trend tot 1960 voor dat jaar een nog zwakker verband was te verwachten. De onderzoeksopzet zou dan ook meer toegespitst geweest kunnen zijn. Dit laatste kan ook worden gezegd voor andere mogelijke uitkomsten van deze secundaire analyse. De moraal is dat risico's bij nieuw onderzoek naar vervolgvragen zijn in te perken door secundaire analyse van bestaande gegevens.

Er zal hier niet worden ingegaan op het punt waarom Nederlandse sociologen van de tussengeneratie zo weinig belangstelling toonden voor de vragen waaraan de Leidse School niet toe kwam. De afgelopen jaren zijn in *Mens en*

Maatschappij artikelen van jongere Nederlandse sociologen verschenen waaruit blijkt dat ze zich niet, zoals Van Heeks tijdgenoten en critici, bezighouden met voorvragen over stratificatie en mobiliteit. Er worden vragen aan de orde gesteld die zijn opgeworpen door de bevindingen van de Leidse School. Een lezer van dit tijdschrift kan zichzelf een oordeel vormen over de resultaten die daarbij worden geboekt.

Literatuur

- Doom, J.A.A. van, Het probleem van de beroepsstratificatie, *Sociologische Gids*, 2 (1955) 88-93.
- Heek, F. van, *Stijging en daling op de maatschappelijke ladder, een onderzoek naar de verticale sociale mobiliteit*, Leiden, Brill, 1945.
- Heek, F. van, Sociale ongelijkwaardigheid en verticale mobiliteit in de 20ste eeuw: wijzigingen en continuïteit, blz. 149-179 in: (red.) A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland*, Assen, Van Gorcum, 1961.
- Heek, F. van, & E.V.W. Verduyn, De Nederlandse beroepsprestige-stratificatie, blz. 11-48 in: F. van Heek e.a., *Sociale stijging en daling in Nederland I*, Leiden, Stenfert Kroese, 1958.
- Heek, F. van, e.a., *Het verborgen talent, milieu, schoolkeuze en schoolgeschiktheid*, Meppel, Boom, 1968.
- Hulten, I.E., *Stijging en daling in een modern grootbedrijf, onderzoek naar de sociale stratificatie en sociale mobiliteit bij de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken te Eindhoven*, Leiden, Stenfert Kroese, 1953.
- Glass, D.V. (ed.), *Social mobility in Britain*, London, Routledge, 1954.
- Kuiper, G., *Opklimmen en dalen in beroep en samenleving, een sociografisch onderzoek te Zwolle*, Assen, Van Gorcum, 1954.
- Miller, S.M., Comparative social mobility, *Current Sociology*, 9 (1960) 1-89.
- Treiman, D.J., *Occupational prestige in comparative perspective*, New York, Academic Press, 1977.
- Tulder, J.J.M. van, *De beroepsmobiliteit in Nederland van 1919 tot 1954, een sociaal-statistische studie (Sociale stijging en daling in Nederland III)*, Leiden, Stenfert Kroese, 1962.